

VOLKER KÜSTER

Over God spreken in herinnering aan 11 september 2001

|| Een esthetische benadering

De volgende overwegingen zijn een poging om de gebeurtenissen van 11 september 2001 vanuit een esthetisch oogpunt te bezien. Esthetica wordt hier begrepen als de leer van de waarneming van wat zich voordoet, het zintuiglijk verschijnende¹. Hieraan is voor mij de hypothese verbonden dat wij de gruwelijkheden die de media voor ons onsceneren structureel op vergelijkbare wijze waarnemen als het mooie². De klassieke definitie van esthetica als de leer van de waarneming van het mooie is broos geworden. De ontdekking van de kunstenaar als individu en de autonomie van het kunstwerk hebben net zo goed daaraan bijgedragen als de onverschilligheid en afwezigheid van normen die typerend is voor de late moderniteit, zoals zichtbaar wordt in de ambivalentie van de massamedia. In de hedendaagse kunst wordt bovendien de veronderstelling dat kunst de uitdrukking is van het mooie en daarmee ook van het goede, gedeconstrueerd. De dialectiek van esthetica en ethiek die oorspronkelijk gold als constitutief, moet men vandaag de dag telkens weer moeizaam reconstrueren³.

Het spreken over God is beeldspraak, ondanks het beeldenverbod van de monotheïstische religies. Daarom heeft het altijd ook een esthetische dimensie. De macht van beelden die de terroristen van 11 september hebben ontketend, is gegrond in een conflict van zeer invloedrijke godsbeelden, die de strijders aanzetten tot deze 'jihad' of 'oorlog tegen het kwade' resp. 'de terreur'. De esthetische benadering van de godspraak in herinnering aan 11 september vindt plaats in drie ronden, waarin achtereenvolgens gekeken wordt naar de gebeurtenissen zelf (1), hun receptie (2) en de tegenstrijdige godsbeelden die achter het totale complex zichtbaar worden (3).

1. De macht van beelden

Wat herinneren wij ons nu eigenlijk nog van de gebeurtenissen van 11 september 2001? De beelden van het vliegtuig dat zich in de zuidelijke toren van de 'Twin Towers' boorde en van de brandende, instortende kolossen van glas, staal en beton. Misschien ook nog beelden van mensen die vertwijfeld de dood in sprongen, omdat hun de weg naar het overleven afgesneden leek. Of beelden van mensen getekend door ontzetting, zwervend door het maanlandschap van 'Ground Zero'. Minder vaak zijn het de beelden van de verwoeste voorkant van het Pentagon of van de verspreide wrakstukken van een vliegtuig op een veld ergens in Pennsylvania.

¹ Vgl. M. SEEL, *Ästhetik des Erscheinens*, Frankfurt-M. 2003.

² Vgl. S. SONTAG, *Regarding the Pain of Others*, Londen 2003, 67v.

³ Vgl. O. ZIJLSTRA, *Ethiek en esthetiek zijn één: Over Wittgensteins Tractatus 6.421*, Kampen 1990; vgl. M. DEVEREUX, *Beauty and Evil: The Case of Leni Riefenstahl's Triumph of the Will*, in: *Aesthetics and Ethics: Essays at the Intersection*, ed. J. Levinson, Cambridge 1998, 227-256.

De beelden van het Pentagon zijn direct weer uit het nieuws verdwenen. Dat de vs als supermogendheid geraakt wordt op haar meest kwetsbare punt, in het centrum van de militaire macht, staat haaks op de dreigende gebaren van de zijde van de Amerikaanse overheid in de periode vóór de oorlog tegen het terrorisme. Ook de stille getuigenissen van burgerlijke moed van sommige passagiers uit het vierde vliegtuig, de wrakstukken op de akkers in Pennsylvania, vervagen snel tegen het decor van de apocalyps in New York. Toch zouden juist deze beelden de wanstaltigheid van de terroristen kunnen reduceren tot een standaardmaat. Zij waren te overwinnen zonder een grote oorlogsmachinerie in gang te zetten.

De beeldenstroom van de moderne massamedia werd gemanipuleerd⁴. Werd de eerste golfoorlog door CNN geënceneerd als mediaspektakel, de oorlog tegen het terrorisme in Afghanistan is vanaf het begin een oorlog in het verborgene geweest. Beelden van verwoeste dorpen en steden of van stervende burgers zouden ertoe leiden dat men in de Europese publiciteit de adequaatheid van de interventie door de alliantie in deze strijd tegen terreur al snel zou betwijfelen.

Ter gelegenheid van de kunstmanifestatie 'Dokumenta 11' (8 juni – 15 sept. 2002) heeft de in New York levende Chileen Alfredo Jarr (geb. 1956) deze mediamanipulatie gethematiseerd in zijn installatie 'Lament of the Images'. In een eerste ruimte met donkere wanden verlicht hij alleen een drieluik met teksten. Het eerste tekstbord verwijst naar de invrijheidstelling van Nelson Mandela in 1990; hij knipperde met de ogen tegen het zonlicht en kon geen traan laten omdat zijn ogen door het glinsterende licht in de kalkgroeven van Robben Eiland voorgoed zijn beschadigd. De tweede tekst gaat over de monopolisering van beeldmateriaal door Bill Gates' Microsoft. Het derde tekstbord, tot slot, toont hoe het Amerikaanse ministerie van Defensie het alleenrecht opkoopt op beeldmateriaal uit de tijd kort voor de oorlog tegen Afghanistan. Door een donkere gang bereiken de kijkers een tweede ruimte die gevuld is met glinsterend licht. Een zijdeur biedt een mogelijkheid tot vluchten⁵.

In de tweede golfoorlog probeerden de militairen de verslaglegging in de media te sturen door zogenaamde 'embedded journalists'. Deze strategie werd later doorkruist door leden van de eigen troepen, die foto's van de martelingen in de Abu Ghraib-gevangenis op het internet zetten. Met deze wazige amateurbeelden werd de claim van de vs dat zij het Irakese volk democratie en mensenrechten brengen voorgoed in diskrediet gebracht.

De terreuraanslagen van 11 september volgden een doordachte regie, waarvoor jaren van voorbereiding nodig waren. De vier geënceneerde passagiersvliegtuigen moesten symbolen raken van de economische, politieke en militaire macht van de vs. Het tijdsverschil tussen de inslagen in de twee torens garandeerde dat de media aanwezig waren. De terroristen maakten handig gebruik van de moderne massatransport- en communicatiemiddelen. Tegelijk waren ze op archaisch aandoende manier bereid hun eigen leven op te offeren.

Osama Bin Laden, de kwade genius achter de aanslagen van 11 september, wordt gedreven door wrok. 'Daar is Amerika, door Allah getroffen op haar meest kwetsbare plek. Haar grootste gebouwen zijn vernietigd. Allah zij dank. Dat is Amerika, doodsbang van noord tot zuid, van west tot oost. Allah zij dank. Wat Amerika nu ervaart is

⁴ Vgl. *Attack: Kunst und Krieg in den Zeiten der Medien, Katalog zur Ausstellung der Kunsthalle Wien, 23 Mei – 21 September 2003*, Hg. G. Mackert e.a., Wenen 2003.

⁵ Vgl. *Dokumenta 11_Platform 5: Ausstellungsorte*, Kassel 2002, 56v.

onbetekenend in vergelijking met wat wij sinds ettelijke jaren ervaren. Onze gemeenschap ervaart deze vernedering en deze menonwaardige behandeling al meer dan tachtig jaar. Onze zonen worden gedood, ons bloed vergoten, onze heiligdommen aangevallen en niemand hoort het of neemt er kennis van. Toen Allah een van de groepen uit de islam zegende, hebben zij als “Speerpunten van de islam” Amerika verwoest. Ik bid Allah dat hij hen verhoren en zegenen mag. [...] Deze gebeurtenissen hebben de hele wereld in twee kampen verdeeld, het kamp van de gelovigen en het kamp van de ongelovigen, moge Allah jullie daarvan ver weg houden. Iedere moslim moet ernaar verlangen zijn godsdienst aan de overwinning te helpen. De stormloop van het geloof is begonnen, de stormloop van de verandering is begonnen, om de onderdrukking van het eiland van Mohammed, vrede zij met hem, te verwijderen⁶.

De betrekkingen tussen de islamitische landen en het westen zijn getraumatiseerd door anderhalve eeuw meedogenloze kolonisatie. De oprichting van de staat Israël en de voortdurende steun van de vs en zijn westelijke bondgenoten worden in deze context gezien als een vervolg van de kolonisatie met andere middelen⁷. In Bin Laden's ogen hebben de amerikanen in zijn geboorteland Saoedi-Arabië de grond bezoedeld waarop de heilige plaatsen van de islam gebouwd zijn. Hij reageert met een simplistische fundamentalistische bevrijdingstheologie, die de islam perverteert tot een totalitaire ideologie. Zijn God is een ‘God van de terreur’, die de ‘speerpunten van de islam’ zegent in hun strijd om de bevrijding van zijn heilige plaatsen. Tot nu toe konden fundamentalistische bewegingen in de arabische wereld niet meer dan 20-25% van de bevolking achter zich krijgen⁸. Hun arme en onopgeleide massa, vaak onderdrukt door hun eigen heersers, behoort tot de verliezers van de globalisering. De fundamentalistische liefdadigheidsorganisaties zijn vaak de enige die hen helpen. Het droppen van Amerikaanse voedselpakketten tijdens het bombardement van Afghanistan was in dit opzicht een bespottig van de menswaardigheid van de burgerbevolking. Tegen deze achtergrond is het verbazingwekkend dat niet meer mensen vallen voor Bin Laden's influisteringen.

Susan Sontag was een van de eerste en meest prominente stemmen die een samenhang verwoordde tussen de terreuraanvallen op de vs en de Amerikaanse buitenlandse politiek⁹. Tegelijk onderstreepte ze de moed van de terroristen, omdat ze bereid waren hun eigen leven op te offeren. De militaire wraakacties vanuit de lucht zijn daarentegen laf te noemen; Sontag noemt moed ‘de enige moreel neutrale deugd’¹⁰. Hieruit blijkt een perverse van het denken. Tegenover dit cynisme moeten de abrahamitische religies, jodendom, christendom en islam, een geheel van normen en waarden stellen die in hun zelfreinigende kracht daden zoals die van Bin Laden en zijn Al-Qa'ida strijders onthullen als dat wat ze zijn, namelijk handelingen van het kwaad. Echte

⁶ Osama Bin Laden geciteerd in: G. KÜENZLEN, *Nach dem 11. September: Fundamentalismus – Phantom oder Phänomen?*, in: *Religion und Terror: Stimmen zum 11. September aus Christentum, Islam und Judentum*, Hg. H. Lutterbach/J. Manemann, Münster 2002, 78-93, 80. Vertalingen, indien niet anders vermeld, door de auteur.

⁷ Vgl. I. BURUMA/A. MARGALIT, *Occidentalisme: Het Westen in de ogen van zijn vijanden*, Amsterdam 2004.

⁸ Vgl. H. MÜLLER, *Das Zusammenleben der Kulturen: Ein Gegenentwurf zu Huntington*, Frankfurt-M. 1998, 152.

⁹ Vgl. S. SONTAG, *Feige waren die Mörder nicht*, in: *Dienstag 11. September 2001*, Reinbek bei Hamburg 2001, 33-35; id., *Der Irrtum der Ausnahme*, in: *Der Schock des 11. September und das Geheimnis des Anderen: Eine Dokumentation*, Berlin 2002, 40-42.

¹⁰ SONTAG, *Feige waren die Mörder nicht*, l.c. (nt. 9), 34.

moed toonden de passagiers van het vierde vliegtuig. Zij waren over de gebeurtenissen in New York geïnformeerd via hun mobiele telefoon en besloten daarom tegen de terroristen op te staan en zich niet zonder verzet naar de slachtbank te laten leiden.

Terwijl de islamitische menigte op straat afbeeldingen van de Amerikaanse president of de Amerikaanse vlag verbrandde, droegen de mensen de afbeelding van Bin Laden als een icoon¹¹. Omgekeerd is Bin Laden in het westen een icoon geworden van het kwaad: hij lijkt een soort popster met een aura van vernietiging. De Indiase schrijfster en activiste Arundhati Roy heeft de Amerikaanse president George W. Bush op grond van verwante denkstructuren de tweelingbroer van Bin Laden genoemd¹². Toen de Duitse nieuwslezer Ulrich Wickert dit opnam in een artikel van het tijdschrift *Max*, moest hij op televisie openlijk zijn excuus aanbieden.

In het tijdperk van de massamedia vervagen de grenzen tussen realiteit en fictie en tussen kunst en commercie zienderogen. Beelden en symbolen zetten de toon van de discussie. De Golfoorlog ziet men als een interactief computerspel, Bin Laden en de terroristen van 11 september als gezochte bandieten en de Amerikaanse president George W. Bush als sheriff. De mythe van het wilde westen wordt in de 21ste eeuw opnieuw ten tonele gevoerd. Maar de beelden misleiden. De gewetenloze islamitische terroristen zijn in het westen opgeleide zonen van de midden- en bovenlaag van de Arabische bevolking, in tegenstelling tot de Palestijnse plegers van zelfmoordaanslagen, die vooral gerekruteerd worden in de onderste laag van de bevolking. De doodsvijanden van vandaag, Bin Laden en zijn netwerk Al-Qa'ida, waren bondgenoten van de VS in de strijd tegen de voormalige macht van het kwaad, het Sovjetcommunisme. Na het wegvallen van deze tegenspeler heeft Harvardprofessor en regeringsadviseur Samuel Huntington het draaiboek herschreven¹³. Het vacuüm van de koude oorlog zou opgevuld worden door de 'strijd der culturen' (clash of civilisations). 11 September is als 'reality tv' de films uit Hollywood voorbijgestreefd¹⁴. In de nasleep ervan werden enerzijds enkele premières van actiefilms afgezegd, maar tegelijkertijd ook de Hollywood-specialisten voor dit soort producties bijeengeroepen om ten behoeve van een betere terreurpreventie de scenario's van mogelijke toekomstige aanvallen door te nemen¹⁵.

De doden van 11 september blijven merkwaardig onrealistisch, op eenzelfde wijze als de figuranten in catastrofefilms uit Hollywood. Deze voorstelling van zaken wilde de schrijfster Toni Morrison tegenaan toen zij de septemberdoden direct aansprak¹⁶. Daardoor hebben de slachtoffers hun identiteit als mensen uit meer dan zestig naties en van verschillende religies, onder wie honderden moslims, teruggekregen¹⁷. Een strategie die ook is terug te vinden in het theodiceegevoelige spreken over God van Johann Baptist Metz: in de 'memoria passionis' wordt de herinnering aan de slachtoffers levendig gehouden¹⁸.

¹¹ Structureel is dit geheel te vergelijken met de betekenis die de afbeeldingen van Ho Chi-Min en Che Guevara hadden voor de protestgeneratie van 1968.

¹² Vgl. *Frankf. Allgem. Zeitung*, 28 sept. 2001; 'Zeit-Gespräch' met Roy in *Die Zeit* van 15 nov. 2001.

¹³ Vgl. S.P. HUNTINGTON, *Botsende beschavingen*, Amsterdam 2002; kritisch daarover: MÜLLER, o.c. (nt. 8).

¹⁴ Vgl. Ch. MARTIG, *Widerstand gegen den Bilderkrieg*, in: *Zeitzeichen* 2 (2001) nr. 11, 52-54.

¹⁵ Zie bv. de film 'Collateral Damage' met Arnold Schwarzenegger.

¹⁶ Vgl. T. MORRISON, *Die Toten des 11. September*, in: *Dienstag 11. September*, l.c. (nt. 9), 11v.

¹⁷ Op vergelijkbare wijze reconstrueren S. Aust en C. Schnibben de identiteit van slachtoffers en daders in *11. September: Geschichte eines Terrorangriffs*, Stuttgart 2002.

¹⁸ J.B. METZ, *Memoria Passionis: Ein provozierendes Gedächtnis in pluralistischer Gesellschaft*, Freiburg 2006.

In een vergelijkbare denkrichting wijst de installatie 'Book of Ashes' (2002) van de in Berlijn en Parijs wonende kunstenaar Rebekka Horn, waarmee ze wil ingaan op de gebeurtenis van 11 september. Het boek wordt gesymboliseerd door een spiegel gemonteerd op een laag, rechthoekig platform. Het spiegeloppervlak is met as bestrooid. Vanaf het plafond hangt er een gouden naald die, mechanisch aangedreven, denkbeeldige namenrijen in de as schrijft. In de linkerhoek van de kamer staat een cello op een standaard, waaraan (eveneens aangedreven door een klein mechaniek) strijkstokken in intervallen monotone klanken ontlokken. 'In de joodse traditie worden de namen van de doden bewaard in een herinneringsboek. Naar de opvatting van de talmoedgeleerden is het woord levend op het ogenblik waarop het wordt gesproken. Het geschrevene leeft slechts op het moment van het schrijven. En toch zijn de woorden juist in het verbleken bewaard voor het vergeten'¹⁹. In het culturele geheugen dreigen alleen maar de indrukwekkende 'special effects' bewaard te blijven: de vliegtuigen die zich in de toren van het World Trade Center boorden en die tot instorten brachten²⁰.

Paul Virilio en de indische kunstenaar en lektentheoloog Joti Sahi hebben onafhankelijk van elkaar de terreuraanval van 11 september geïnterpreteerd als iconoclasme²¹. De terroristen gedragen zich als beeldenstormers die de economische, politieke en militaire symbolen van de VS vernietigen. De componist Karl Heinz Stockhausen zag in deze barbaarsheid echter een artistieke handeling. 'Wat daar is gebeurd, is – nu moet u allen uw hersens omschakelen – het grootste kunstwerk ooit. Dat geesten in een handeling iets tot stand brengen wat wij in de muziek niet kunnen dromen: dat mensen tien jaar lang als een gek en uiterst fanatiek oefenen voor een concert en daarna sterven. Dat is het grootste kunstwerk ooit in de hele kosmos... zoiets zou ik niet kunnen. Daarmee vergeleken zijn wij als componisten niets'²².

Net zoals Sontag 'moed' als deugd wilde loskoppelen van de moraal, negeert Stockhausen elke samenhang tussen esthetica en ethiek. De 11de september heeft een duidelijk esthetische dimensie, alleen is zij een uitdrukking van het kwaad. De plegers van de aanslagen hebben de kwetsbaarheid van de supermacht VS op hun eigen terrein aangetoond en daarmee tegelijk laten zien waartoe enkele vastberaden mensen in staat zijn. Angst en schrik in het westen en ten dele vreugde in de krottenwijken van de Arabische wereld zijn het gevolg. Het is de terroristen gelukt een symbool van de 'American way of life' te verwoesten en daarmee tegelijk een symbool van het kwaad te creëren.

Het toenemende islamitische fundamentalisme en terrorisme hebben ook de kunstenaressen en kunstenaars uit de Arabische wereld tot een verklaring uitgedaagd. In 1999 stichtte een in New York levende Libanees, Walid Raad (geb. 1967), de 'Atlas Group'. Deze denkbeeldige stichting heeft het zich tot taak gesteld in een fictief archief de contemporaine geschiedenis van Libanon te documenteren²³. In het bijzon-

¹⁹ R. HORN, *Bodylandscapes, Zeichnungen, Skulpturen, Installationen 1964-2004*, in: *Begleitheft zur Ausstellung in der Kunstsammlung Nordrhein-Westfalen vom 02.10.2004 – 09.01.2005*. Vgl. de catalogus met dezelfde titel (Düsseldorf 2004).

²⁰ Dit geldt niet voor de direct getroffen, de overlevenden, de familieleden, de ooggetuigen en de inwoners van New York, die leven met de beelden van de vermisten.

²¹ Vgl. P. VIRILIO, *Vom Terror zur Apokalypse*, in: *Der Schock des 11. September*, l.c. (nt. 9), 44-53; J. SAHI, *Terrorism and the Clash of Civilisations*: <<http://www.asianchristianart.org/news/article6.htm>> op 03-09-2006).

²² Geciteerd naar *Zeitzeichen* 2 (2001) nr. 11, 59.

²³ Vgl. The Atlas Group Archive, <<http://www.theatlasgroup.org>> op 3 sept. 2006. Het merendeel van

der de lange jaren van de libanese burgeroorlog (1975-1991). Ook bij het documentatiemateriaal zelf zijn realiteit en fictie onlosmakelijk met elkaar verbonden. De collageserie onder de titel 'Reeds in een vuurzee geweest' bevat 17 van de beweerde 145 bladzijden uit een notitieboek (band 38). Elk van de genummerde bladen toont foto's van een personenauto die in fabrikaat, model en kleur overeenstemt met een van de voertuigen die door een autobom werden opgeblazen. Een begeleidende tekst in het arabisch noemt 'datum, tijdstip en omvang van de explosie'²⁴. Het motorblok is het enige dat bij een dergelijke ontploffing in zijn geheel bewaard blijft. Onder de fotjournalisten ontstond een regelrechte wedstrijd in wie het motorblok, dat vaak honderden meters weggeslingerd was, als eerste zou vinden en fotograferen. Raad heeft honderd van zulke foto's uit bestaande archieven samengevoegd tot een volgende serie onder de titel 'Mijn nek is dunner dan een haar: motoren', onlangs te zien in de kunsthall van Hamburg.

De eveneens in New York wonende iraanse balling Shirin Neshat heeft zich voor een eerdere fotoserie, 'Vrouwen van Allah' (Women of Allah, 1993-1997), laten inspireren door de rol van de vrouwen in de oorlog tussen Irak en Iran. 'In deze serie heb ik de rol ingenomen van die vrouwen die vochten in de revolutie. Deze vrouwen waren zo verbonden met hun religie dat ze in staat waren hun vrijheid en leven op te offeren om iets aan te prijzen dat groter was dan zijzelf. Omdat ik geleefd heb in het westen en me gericht heb op mijn individuele interesses, was ik gefascineerd door dit verzet en door wat het in haar pure vorm vertegenwoordigde'²⁵. De zwartwit-foto's tonen vrouwen in burka's. De onbedekte lichaamsdelen, zoals handen, voeten en delen van het gezicht, heeft de kunstenaar op de foto's beschreven met Farsee-kalligrafieën van klassieke perzische gedichten, maar ook met teksten van islamitische fundamentalisten en iraanse feministen. Daarmee contrasteren pistool- en geweerlopen, gedeeltelijk gericht op de toeschouwers.

Raad en Neshat esthetiseren geweld in hun werken. Maken ze zich daarmee schuldig aan een soort van esthetisch terrorisme? In haar beoordeling van Leni Riefenstahl's film 'Triumph des Willens' argumenteert Mary Devereaux vanuit de kunstenaar als zij het volgende criterium aanvoert: 'Als de visie [van de kunstenaar] slecht is, kan ook het kunstwerk alleen maar slecht zijn'²⁶. Hier kan men tenminste nog twee criteria aan toevoegen. Degene die vanuit het kunstwerk denkt, moet eisen dat de afbeelding van het kwade tegelijk een kritische afstand ertoe mogelijk maakt. Een op de beschouwer gerichte esthetica zal als voorwaarde hebben dat de identiteit van de waarnemers weliswaar gekwetst maar niet geschonden mag worden. Deze voor de esthetische beoordeling van kunstwerken opgestelde criteria gelden dan mutatis mutandis voor al wat zintuiglijk verschijnt.

Beide kunstenaars creëren een duidelijke afstand tot hun onderwerp, Raad door de fictieve archivering en Neshat door de manier waarop zij gebruik maakt van het gender-perspectief, dat als een rode draad door haar werk loopt. Het gaat beide kunstenaars om een kritische discussie met het fundamentalisme vanuit een binnenperspectief. Ze komen daarmee tussen de fronten terecht. Zowel moslims als westelijke toe-

de tot dan toe gecreëerde werken was te zien op 'Documenta 11' in Kassel van 8 juni – 15 sept. 2002. Vgl. *Documenta 11_Platform5: Ausstellung, Kurzführer*, 26v.; *Documenta11_Platform5: Ausstellung, Ausstellungsorte*, 108; *Documenta11_Platform5: Ausstellung*, 180-183.

²⁴ Vgl. *Katalog Documenta 11*, 182.

²⁵ Sh. NESHAT, *Tentoonstellingscatalogus Aarhus Kunstmuseum 2002*, 31.

²⁶ DEVEREAUX, l.c. (nt. 3), 250.

schouwers voelen zich geprovoceerd en voelen dat hun identiteit in twijfel getrokken wordt. Geschonden worden ze daardoor echter niet. De moordzuchtige ‘happening’ van 11 september kan daarentegen niet aan deze criteria voldoen.

2. ‘Apocalypse Now’: markeert 11 september een tijdperk?

‘Deze gebeurtenis heeft de wereld veranderd!’, ‘Niets zal meer hetzelfde zijn!’: het waren veel gehoorde frasen in de eerste reacties op 11 september. De apocalyptiek kwam ten volle terug²⁷. De media lieten zich meeslepen door de beelden, die eindeloos over het scherm flitsten. Luid klonk de roep om wraak. Bedachtzame stemmen werden eruit gefilterd. Wie durfde te vragen naar de reden voor de haat tegen de vs die zich hier ontladde, werd aan de schandpaal genageld. Politici van alle richtingen riepen om verscherping van de wetgeving op veiligheid. Overhaastig werd aldus opgeofferd wat de terroristen schijnbaar hadden aangevallen: de democratie met haar recht op vrije meningsuiting.

De reacties van de wereld bleven echter ambivalent. Terwijl de westelijke bondgenoten de terreuraanslagen beschouwden als een aanval op de democratie en hun onbeperkte solidariteit verklaarden, de britse premier Tony Blair en de duitse bondskanselier Gerhard Schröder voorop, verhieven zich in Oost-Europa en de derde wereld ook kritische stemmen²⁸. De russische president Vladimir Poetin is weliswaar haastig toegetreden tot de alliantie tegen de terreur, met name vanwege de problemen met islamieten die hij ook in zijn eigen land heeft. Maar hij permitteerde zich nog wel de opmerking dat de amerikanen met twee maten meten met hun verzoek Saoedi-Arabië buitenspel te laten. Arabische politici distantieerden zich van de terreuraanslagen, maar wezen tegelijk ook op oorzaken in de Amerikaanse buitenlandse politiek. In de derde wereld klonk met een verwijzing naar de duizenden slachtoffers van armoede en onderdrukking luid de vraag of niet al het menselijk leven gelijkwaardig is²⁹. De inschatting dat 11 september het einde van een tijdperk markeert, is in de eerste plaats een westelijk perspectief.

Een wisseling van perspectief valt waar te nemen wanneer wij de gestelde vraag bezien vanuit de postkoloniale kritiek en de globaliseringstheorieën. De curator van de manifestatie Documenta 11 in Kassel (2002), de in New York levende nigeriaan Okwui Enwezor, heeft in het voorjaar van 2001 in München een tentoonstelling van moderne afrikaanse kunst georganiseerd onder de titel ‘The Short Century: Independence and Liberation Movements in Africa 1945-1994’³⁰. Voor Afrika plaatst hij het begin van de 20ste eeuw aan het einde van de tweede wereldoorlog. De daardoor op gang gekomen golf van dekolonialisatie leidde tot de oprichting van onafhankelijke

²⁷ J. MOLTSMANN plaatst tegenover de apocalyptische gedachte de christelijke hoop op de toekomst: ‘Omdat het belangrijkste niet het einde is van het leven, het einde van de geschiedenis of het einde van de wereld, maar het begin van het ware leven, van Gods rijk God en de nieuwe schepping van alle dingen in hun permanente gedaante’: *Das Ende als Anfang*, in: *Zeitzeichen* 2 (2001) nr. 12, 40-43, cit. 40.

²⁸ Vgl. ook de filmcollage *11'09'01 – September 11* (2002), waarin elf filmregisseurs uit elf verschillende landen (Danis Tanovic, Ken Loach, Sean Penn e.a.) in korte films van elf minuten hun eigen visie geven op 11 september.

²⁹ Bv. bij de tanzaniaanse theoloog Laurenti Magesa, bij een conferentie in nov. 2001 in Utrecht; op dergelijke wijze ook bij T. MALULEKE, *Of collapsible coffins and Ways of Dying: The Search for a Catholic Contextuality in African Perspective*, in: *Ecum. Rev.* 54 (2002) 313-332, m.n. 325vv. en 318.

³⁰ Vgl. O. ENWEZOR, *The Short Century: Independence and Liberation Movements in Africa 1945-1994*, München 2001. Vgl. M.W. DUBE, *Postcolonial Feminist Interpretation of the Bible*, St. Louis 2000.

staten en culturele renaissances, die de afrikaanse erfenis herontdekten en een afrikaanse identiteit reconstrueerden. Daarmee tekent zich het begin af van een afrikaanse moderniteit. Met de eerste vrije verkiezingen in Zuid-Afrika kwam dit proces tot een einde. Enwezor heeft vanuit een afrikaans perspectief dan ook benadrukt dat 11 september verder geen invloed had op 'ons' denken³¹.

Vanuit de globaliseringstheorie markeert het jaar 1989 het einde van een tijdperk. Politiek wordt dat jaar gekenmerkt door het instorten van de bipolaire wereldorde en de crisis van de nationale staten, waarmee de wereldwijde uitbreiding van het neoliberale kapitalisme en de verdichting van de wereld door de nieuwe communicatietechnologieën gepaard gaan³². Parallel is een 'glocalisatie' van de cultuur waar te nemen³³: de lokale culturen worden sterker in een hybride resp. 'gecreoliseerde' vorm. De mythe van culturele oorspronkelijkheid is daarmee voorgoed ontmaskerd. Culturen zijn conglomeraten van verschillende invloeden die niettemin een lokale vorm bewaren. De globalisering brengt pluralistische vormen van moderniteit voort, die de oude spanning tussen particulariteit en universaliteit in een nieuwe vorm voortzetten.

Dit pluralisme logenstrafte de beide profeten van de geglobaliseerde wereldorde, Francis Fukuyama en Samuel Huntington. Wij staan niet aan 'het einde van de geschiedenis' en evenmin aan de afgrond van een 'strijd der culturen': de apocalyps heeft niet plaatsgevonden³⁴.

Als 11 september geen grens van een tijdperk is, wat is het dan wel? De duitse socioloog Ulrich Beck heeft al vroeg gesproken over de mogelijke terugwerkende kracht van de globalisering en heeft milieurampen, maar ook terreuraanvallen aangegeven als risico's van de wereldmaatschappij³⁵. 11 September is in het westen het symbool geworden voor deze terugwerkingen van de globalisering. Daarom hebben de beelden van de instortende wolkenkrabbers zich in onze herinnering gegrift als onuitwisbaar icoon van de net begonnen 21ste eeuw.

3. Tegengestelde beelden van God

Bezien vanuit (receptie)esthetische oogpunten ontpoppen de gebeurtenissen van 11 september zich als in hoge mate symbolisch geladen. Tot besluit wil ik de religieuze dimensie nagaan van deze oorlog van beelden en symbolen. Door welke godsbeelden laten de tegenstanders zich leiden en wat hebben wij theologisch tegen hen in te brengen?

De plegers van de aanslagen van 11 september beschouwden zichzelf als strijders van God in een jihad tegen 'joden en kruisridders'³⁶. 'De opdracht alle amerikanen en

³¹ N.a.v. een conferentie van de Evang. Akademie Hofgeismar in Duitsland op 25 nov. 2001. Vgl. K.H. GRABOWSKI, *Die Stimmen der Intellektuellen und ihr Echo*, in: *Weltlage: Der 11. September, die Politik und die Kulturen*, Hg. F. von Aretin/B. Wannenmacher, Opladen 2002, 195-208, 207 e.v.

³² Vgl. R. SCHREITER, *The New Catholicity: Theology between the Global and the Local*, New York 1997.

³³ Vgl. R. ROBERTSON, *Glocalization: Time – Space and Homogeneity – Heterogeneity*, in: *Global Modernities*, ed. S. Lash/R. Robertson, Londen 1995, 25-44.

³⁴ F. FUKUYAMA, *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens*, Amsterdam 2004.

³⁵ Vgl. U. BECK, *Was ist Globalisierung?*, Frankfurt-M. 1997.

³⁶ Vgl. 'Jihad Against Jews and Crusaders, World Islamic Front Statement', <<http://www.fas.org/irp/world/para/docs/980223-fatwa.htm>> op 03-09-2006; S. ROSINY, *Der jihad im Islam, ein kontroverses Rechtsgutachten von 1998 und die Anschläge vom 11. September*, in: *Weltlage*, l.c. (nt. 31), 75-89.

hun bondgenoten te doden – zowel burgers als soldaten – betekent een persoonlijke verplichting, voor iedere moslim die daartoe in staat is, in elk land waar het mogelijk is. Ons doel is de Al-Aksa-moskee en de heilige moskee in Mekka uit hun wurggreep te bevrijden en hun troepen te dwingen tot aftocht uit alle islamitische landen. Als overwonnenen zullen zij in de toekomst geen enkele moslim meer kunnen bedreigen. Dat komt overeen met de woorden van Allah, de Almachtige: “bestrijd de veelgodendienaars allen tezamen zoals zij jullie allen tezamen bestrijden... En bestrijd hen zo lang, totdat er geen onrust en geen onderdrukking meer bestaat en rechtvaardigheid en het geloof in Allah overwinnen”³⁷.

Als tegenstanders gelden hierbij de aanhangers van de beide andere aan de islam verwante abrahamitische religies, jodendom en christendom. De terroristen kunnen aanknopen bij eeuwenoude geschiedenissen van conflicten. Maar de koran karakteriseert joden en christenen ook als ‘mensen van het boek’ (Soera 3, 64 e.a.) en op basis daarvan heeft de latere traditie hen uitdrukkelijke bescherming toegekend binnen ‘het huis van de islam’. Voor de moraal in de strijd is daarnaast de overtuiging belangrijk dat wie voor de islam sterft, beloond wordt met de vreugden van het paradijs³⁸. Ervan overtuigd dat hun daden God welgevallig zijn, namen de terroristen de dood van onschuldige mensen evenals hun eigen dood op de koop toe. De koran verbiedt echter het doden van onschuldige mensen (Soera 5, 31, 6, 152, 17, 33, 25, 68, vgl. ook 4, 29). Zelfmoord wijst de islamitische traditie af op basis van duidelijke uitspraken van de profeet. Het respect voor het leven dat God heeft geschonken, is ook in de abrahamitische religies algemeen een hoog goed.

De kruistochtretoriek van de Amerikaanse president Bush beroerde oude trauma's in de christelijk-islamitische betrekkingen en veroorzaakte verontwaardiging in de Arabische wereld. Het christelijke fundamentalisme, nauw verbonden met de regerende republieken, bevordert dit soort denken in categorieën van heilige oorlog. Het sterkste argument tegen de christelijke legitimatie van geweld is een interpretatie van Jezus' kruisdood die hierin God zelf de weg van het lijden ziet gaan. In de 20ste eeuw hebben de politieke theologie na Auschwitz en de bevrijdingstheologieën de theologie van het kruis in deze zin een nieuwe vorm gegeven. ‘In de lijdende Minjung, het arme en onderdrukte Koreaanse volk, hebben wij de lijdende Christus ontmoet’, zei een van mijn leraren, de Minjung theoloog Ahn Byung-Mu³⁹. Deze identificatie heeft de armen en onderdrukten in de derde wereld een tijd lang nieuwe hoop gegeven. Desondanks wordt in het verlengde van de globalisering de kloof tussen arm en rijk steeds groter zonder dat de wereld er nog grote belangstelling voor toont. De theodiegevoeligheid die Johann Baptist Metz herhaaldelijk opeiste zal daarentegen de gevaarlijke herinnering aan hun martelaarschap levendig houden⁴⁰. Een theologie van de gerechtigheid die de erfenis van de bevrijdingstheologieën opneemt, is zeer wenselijk.

De herontdekking van de relationaliteit van God is ook in de nieuwe ontwerpen van een triniteitsleer van centrale betekenis voor het spreken over God in het reflexieve

³⁷ Citaat uit ‘Jihad Against Jews and Crusaders’, l.c. (nt. 36). Bin Laden argumenteert met een bricolage van korancitaten (vgl. bv. Soera 9, 36).

³⁸ Vgl. N. KERMANI, *Die Gärten der Märtyrer*, in: *Religion und Terror*, l.c. (nt. 6), 63-75.

³⁹ Vgl. V. KÜSTER, *Theologie im Kontext: Zugleich ein Versuch über die Minjung-Theologie*, Nettetel 1995; id., *Jesus und das Volk im Markusevangelium: Ein Beitrag zum interkulturellen Gespräch in der Exegese*, Neukirchen-Vluyn 1996; id., *Die vielen Gesichter Jesu Christi: Christologie interkulturell*, ib. 1999.

⁴⁰ Vgl. METZ, o.c. (nt. 18).

laatmoderne pluralisme van het westen, en evenzeer in de hybride moderne metropolen van Afrika, Azië en Latijns-Amerika⁴¹. De inculturatietheologieën die hun theologische motivatie hebben in de incarnatie, Gods in relatie staan tot de wereld in een concrete persoon – vaak nog kenotisch toegespitst – leiden de christenen tot een late erkenning van culturele verschillen. Hoe omstreden ze in eerste instantie ook geweest mogen zijn, de gevolgen ervan voor liturgie en kerkenbouw bijvoorbeeld bij rooms-katholieken zijn niet te overzien. In de multiculturele samenlevingen die gevormd zijn door het wisselspel tussen de hypercultuur van het consumptiekapitalisme en hybride subculturen, wordt het westelijke christendom uitgedaagd geheel opnieuw na te denken over zijn vermogen tot inculturatie. Intussen is God, van wie in Europa al gezegd werd dat hij dood is, in vele gestalten teruggekeerd. In de christelijke migrantenkerken en evengoed in de moskeeën van de verschillende moslimgemeenschappen.

Het inzicht van de post-barthiaanse theologie dat God uiteindelijk voor iedere religie buiten bereik is en daarom ook geen *christelijke* God is, maar de ene en enige, is binnen het christendom net zo omstreden als binnen de interreligieuze dialoog⁴². Toch bedoelt deze gedachte iets heel anders dan de frase ‘we geloven toch allemaal in dezelfde God’, een idee dat ontsprongen is aan de postmoderne willekeurigheid. Het is de beweegreden van een interreligieuze dialoog over onze godsbeelden, bedoeld als gezamenlijke zoektocht naar de waarheid. Een belangrijk deelaspect van dit discours is de interreligieuze kritiek op de patriarchale godsbeelden. In kritische dialoog met de eerste generatie van christelijk-feministische theologes, wier interculturele en interreligieuze blindheden ze duidelijk benoemen, laten vrouwelijke joden en moslims evengoed hun stem horen als vertegenwoordigers van het hindoeïsme en boeddhisme, zich beroepend op de betreffende stichters resp. heilige Schriften⁴³. Uiteindelijk heeft deze intra-religieuze kritiek het grootste vermogen tot zelfreiniging van iedere traditie van fundamentalistische tendensen. Bij de overwinning van de crisis van de islam krijgen de moslimvrouwen daarom een centrale rol.

In de vorm van eco-feminisme hebben vrouwen zich ook verzet tegen de vernietiging van onze leefruimte door de uitwassen van het mondiale neoliberale kapitalisme. Christelijke theologes en theologen kunnen daarin aanknopen bij de renaissance van het christelijke spreken over de scheppergod in de context van de ecologische bewegingen uit de jaren 1980⁴⁴.

De nieuwe theologische uitgangspunten in de tweede helft van de 20ste eeuw, vormen van bevrijdingstheologie, van nieuwe politieke theologie en feministische theologie, inculturatie- en dialoogtheologieën evenals ecologische theologieën, zijn uitgegroeid tot de mondiale theologische stromingen die ingaan tegen de re-confessionalisering en particularisering van de christelijke theologie en kerkelijke gemeenschappen⁴⁵. Ze beschikken over generatieve thema’s, geformuleerd voor het spreken over God in de mondiale risicomaatschappij: dat God kiest voor de armen, ‘non-gendered’

⁴¹ Vgl. E. BORGMAN, *Metamorfosen: Over religie en moderne cultuur*, Kampen 2006. Over triniteitsleer zie J. MOLTSMANN, *Trinität und Reich Gottes: Zur Gotteslehre*, München 1980.

⁴² Vgl. W. JEANROND, *Thinking about God Today*, in: *The Concept of God in Global Dialogue*, ed. W.G. Jeanrond/A. Lande, New York 2005, 89-97.

⁴³ Vgl. bv. de werken van Judith Plaskow, Amina Wadud, Fatima Mernissi en Vadana Shiva.

⁴⁴ Vgl. J. MOLTSMANN, *Gott in der Schöpfung: Ökologische Schöpfungslehre*, München 1987.

⁴⁵ Vgl. SCHREITER, o.c. (nt. 32), 15-21; V. KÜSTER, *Von der lokalen Theologie zur neuen Katholizität: Robert J. Schreiters Suche nach einer Theologie zwischen dem Lokalen und dem Globalen*, in: *Evang. Theol.* 63 (2003) 362-374.

is, de mensen geschapen heeft in hun culturele verscheidenheid en hen daarin altijd weer aanneemt, de schepping bewaart en daarin nog steeds doorwerkt, en uiteindelijk niet vatbaar is voor religieuze absoluutheidsaanspraken⁴⁶.

Zowel in het islamitische als in het christelijke fundamentalisme wordt godsdienst daarentegen tot ideologie en godsverering tot idolatrie. Anderzijds valt niet te ontkennen dat de gedachte van de heilige oorlog aanknopingspunten kan vinden in tenach, bijbel en koran; dat JHWH oorlog voert en dat de koran de martelaren prijst. 'De donkere zijden van God' schemeren door in belangrijke verhalen van de joods-christelijke-islamitische traditie⁴⁷. God verdrong zijn eigen schepping in de zondvloed (Gen. 6 - 7), eiste van Abraham het offer van zijn zoon (Gen. 22, 2) en liet tenslotte zijn eigen Zoon aan het kruis sterven (Mc. 15 par.). Daartegenover staat het beeld van de rechtvaardige en barmhartige God die met Noach een verbond sluit (Gen. 9), Abraham op het laatste ogenblik tegenhoudt (Gen. 22, 11-13) en in de opstanding de dood overwint (Mc. 16 par.).

In deze ambivalentie moeten wij theologie bedrijven⁴⁸. De ethische criteria visie, afstand en onschadelijkheid kunnen ook in het conflict van de godsbeelden voldoen. De visie van God die werkzaam is in zijn schepping, staat haaks op de visie van de God van de heilige oorlog die vernieling brengt. Ieder spreken over God moet zich bewust zijn van zijn menselijke beperktheid en de afstand tot God, die uiteindelijk niet beschikbaar is, in acht nemen. Een instrumentalisering van God die leidt tot het beschadigen van Gods schepping, brengt zichzelf in diskrediet. De tegenstrijdige beelden van God zijn diep in onze traditie verankerd. Het beeldenverbod maant ons onze godsbeelden telkens opnieuw te ijken aan de verhalen waarop ze gebaseerd zijn⁴⁹. Iedere illustratie impliceert ook het vastleggen van een betekenis. Jodendom, christendom en islam delen een grote schat aan verhalen met elkaar. Ondanks alle verschillen in traditie staan toch alle drie deze religies onder de belofte van dezelfde God⁵⁰. Deze verwantschap kan in de interreligieuze dialoog helpen de 'teksten van terreur' en de beelden en symbolen van het kwaad telkens opnieuw te meten aan de verhalen over de rechtvaardigheid en barmhartigheid van God⁵¹.

voor Johan Goud

SUMMARY

Speaking about God in the light of 9/11: An Aesthetic Approach

God talk is visual speech, even contrary to monotheistic religions' prohibition against images. The power of the images unleashed by terrorists on 9/11 is grounded in a conflict of powerful

⁴⁶ Het begrip 'generatieve thema's' dank ik aan Paulo Freire. Vgl. V. KÜSTER, *Die vielen Gesichter*, l.c. (nt. 39), 38-41.

⁴⁷ Vgl. W. DIETRICH/CHR. LINK, *Die Dunklen Seiten Gottes*, Neukirchen-Vluyn 1997-2000; H. HIRSCHLER, *Wo war Gott am 11. September?*, in: *Zeitschriften* 2 (2001) nr. 11, 14-17; L. GRIFFITH, *The War on Terrorism and the Terror of God*, Grand Rapids 2002.

⁴⁸ Vgl. METZ, o.c. (nt. 18), 13.

⁴⁹ Vgl. CHR. LINK, *Das Bilderverbot als Kriterium theologischen Redens von Gott*, in: ID., *Die Spur des Namens: Wege zur Erkenntnis Gottes und zur Erfahrung der Schöpfung. Theologische Studien*, Neukirchen-Vluyn 1997, 3-35; ID., *Gott ist ein Fremdling*, in: *Zeitschriften* 3 (2002) nr. 6, 26-29.

⁵⁰ Vgl. V. KÜSTER, *Verwandschaft verpflichtet: Erwägungen zum Projekt einer 'Abrahamitischen Ökumene'*, in: *Evang. Theol.* 62 (2002) 384-399.

⁵¹ Vgl. PH. TRIBLE, *Verhalen van verschrikking: Een literair-feministische lezing van bijbelse verhalen*, Kampen 1986 (oorspr. *Texts of Terror: Literary-Feminist Readings of Biblical Narratives*, Philadelphia 1984).

images of God that drive the combatants into this jihad and 'war against evil or terror' respectively. This article contrasts works of art portraying the violence and terror of 9/11 or the conflicts in the Muslim world with the images of 9/11 itself. Three criteria of vision, distance and inviolacy are derived from this comparative approach. They can also be used as a yardstick to gauge competing images of God. 9/11 is not the beginning of a new era as the Western media claimed but is a symbol of the repercussions of the wave of globalization initiated by the implosion of the communist block, the expansion of neo-liberal capitalism and the compression of the world by new media technologies.

Volker Küster, geb. 1962, studeerde in Heidelberg und Seoul, Zuid-Korea (1982-1990), en promoveerde in 1994 in de theologie, daarna Habilitation in 1998. Van 1990-1997 was hij assistent aan de theol. faculteit in Heidelberg en doceerde en deed onderzoek in Nederland vanaf 1999. Sinds 2002 bezet hij de nieuw opgerichte leerstoel voor interculturele theologie aan de Theol. Univ. te Kampen. Zijn onderzoek concentreert zich op interculturele theologie en hermeneutiek (Evangalie en cultuur, derde wereldtheologieën, christelijke kunst in de derde wereld, theologie van de oecumene en van de zending, theologie van de godsdiensten, interreligieuze dialoog en vergelijkende godsdienstwetenschap). Publicaties: *Theologie im Kontext* (diss., Nettel 1995), *Jesus und das Volk im Markusevangelium* (Neukirchen-Vluyn 1996; koreaanse vert. 2006), *Die vielen Gesichter Jesu Christi* (ib. 1999, eng. vert. 2001). Hij is te bereiken via de Theol. Univ., Koornmarkt 1, 8260 GA Kampen; e-mail: vkuester@mail.thuk.nl.